

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ
МІЖМОВНИХ ПАРЕМІЙНИХ ВІДПОВІДНИКІВ
(на матеріалі паремій із ключовим словом «воля/свобода»)**

**METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE LINGUOCULTURAL ANALYSIS
OF INTERLINGUAL CORRELATES
(as based on the paroemias with the keyword "liberty/freedom")**

Коцюба З.Г.,

orcid.org/0000-0001-7702-1377

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри германських мов і перекладознавства

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Статтю присвячено розглядові теоретичних підходів до зіставного аналізу різномовних паремійних структурно-семантичних еквівалентів з огляду на особливості їхнього функціонування в досліджуваних лінгвокультурах. Емпіричним матеріалом для аналізу слугували прислів'я і приказки із ключовим словом «воля/свобода» української, російської, англійської, німецької і французької мов.

Прислів'я і приказки – це синкретичні за своєю природою одиниці мови, носії культурної інформації, які вважаються одним із найпотужніших мовних середників, що дають змогу виявити особливості різномовних культурних просторів, і є водночас вербально-образними експлікаціями конвергентних когнітивних моделей людської думки. Суперечлива оцінка паремій як експлікаторів національно-мовної свідомості, невизначеність їхнього статусу як мовних явищ і сама внутрішня суперечливість паремійних висловлювань зумовили існування низки невирішених методологічних питань, пов'язаних із дослідженням способів сприйняття і усвідомлення світу, відображених у пареміях. Об'єктивність пошуків прямих і латентних способів кодування ментальних установок творців різномовних паремій значно залежить від урахування таких особливостей аналізованих одиниць, як універсальність і різночасність становлення. Перша зумовлює необхідність навіть одномовного дослідження паремій із урахуванням специфіки побутування їх аналогів та еквівалентів в інших мовах, друга передбачає синхронно-діахронний підхід до розгляду паремій. Етнокультурна маркованість ключового слова паремії є визначальним чинником, що впливає на трактування паремійних аналогів у різних лінгвокультурах і зумовлює невідповідності в їх тлумаченнях. Варіативність паремій свідчить про їх активне функціонування у мовній системі і відповідно актуальність реалізованих логем для носіїв мови. Конвергентна кількісна репрезентативність паремійних груп у міжмовному зіставленні не є ознакою світоглядної ізоморфності, однак у багатьох випадках кількісна дивергентність вказує на певні якісні міжкультурні невідповідності.

Ключові слова: прислів'я, приказка, зіставний аналіз, еквівалент, ментальність, функціонування, варіативність.

The article deals with the theoretical approaches to the contrastive analysis of multilingual proverbial structural and semantic equivalents in view of the peculiarities of their functioning in the linguistic cultures under research. Ukrainian, Russian, English, German, and French proverbs and sayings with the key word "liberty/freedom" were collected for the analysis.

Proverbs and sayings are syncretic language items, carriers of cultural information, which are considered one of the most powerful linguistic mediators, which make it possible to reveal the peculiarities of multilingual cultural spaces, and are at the same time verbal and figurative explications of convergent cognitive models of human thought. The contradictory assessment of paroemias as explicators of national-linguistic consciousness, the uncertainty of their status as linguistic phenomena, and the very internal contradiction of proverbial utterances led to the existence of a number of unresolved methodological issues related to the study of ways of perceiving and understanding the world reflected in paroemias. The objectivity of the search for direct and latent ways of encoding the mental attitudes of the authors of multilingual paroemias depends significantly on such features of the analysed items as universality and creation time. The first necessitates taking into account the functional specifics of their analogues and equivalents in other languages even in a monolingual study, the second involves a synchronic-diachronic approach to the research. The ethnocultural significance of the proverb key word is a determining factor that affects the interpretation of proverbial analogues in different linguistic cultures and causes inconsistencies in their interpretation. The proverbial variability designates the active functioning in the language system and, accordingly, the relevance of realized ideas for language users. Convergent quantitative representativeness of proverbial groups in a cross-linguistic comparison is not a sign of worldview isomorphism, however, in many cases quantitative divergence indicates qualitative cross-cultural irregularities.

Key words: proverb, saying, contrastive analysis, equivalent, mentality, functioning, variability.

Постановка проблеми. Дослідження паремій як особливого різновиду фразеологізмів потребує урахування специфіки їхньої природи, логіко-побутування організації та побутування. Прислів'я

і приказки різноструктурних мов кваліфікуємо не як набір (систему) окремих одиниць, що є носіями певних граматичних, логіко-семіотичних чи предметних ознак, за якими вони можуть класи-

фікуватися, а як систему одиниць, позиційні та логічні взаємозв'язки яких набувають просторового характеру. Погляд на паремії як «зв'язність» умовно вкладається в математичне розуміння топологічних і метричних просторів, характеристики яких в лінгвістиці описуються у відношеннях синонімії, антонімії й омонімії. Паремійна «просторовість» – результат універсальності значної частини різномовних прислів'їв і приказок, у яких на широкому ідіоетнічному тлі вербалізуються передусім загальнокультурні стереотипи свідомості, що вказує на відсутність чіткої етнокультурної детермінованості світосприйняття, а лише його національно зумовлене акцентування, в якому виявляється неповторний індивідуальний образ кожної культури [1, с. 11]. З огляду на це актуальним є розгляд теоретичних засад комплексного функційно орієнтованого дослідження паремій близько та віддалено споріднених мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Пошук наукових підходів до зіставного аналізу в царині фразеології триває вже не одне десятиліття, однак і досі погляди дослідників щодо критеріїв міжмовної фразеологічної еквівалентності (тотожності, аналогії тощо) різняться (докладніше див.: [2]), що призводить до різницею у кваліфікації емпіричного матеріалу. Так, еквівалентність дуже часто подається як структурно-граматична та семантична тотожність без урахування функційного чинника. Таке трактування позірно збільшує кількість міжмовних фразеологічних еквівалентів, які фактично виступають міжкультурними псевдокорелятами (див. також [3]). Проте, як стверджує Р. Зорівчак на основі аналізу матеріалу української та англійської мов, повних фразеологічних міжмовних еквівалентів небагато, якщо брати до уваги не лише структурно-граматичне оформлення, а й образність, предметно-логічний, експресивно-емоційний і функційний аспекти [4, с. 50].

Мета пропонованої статті – проаналізувати методологічні проблеми, які виникають при зіставному лінгвокультурологічному аналізі різномовних паремійних структурно-семантичних еквівалентів. Емпіричний матеріал, обраний для дослідження, – паремії з ключовим словом «воля/свобода» – виразно демонструє важливість урахування не лише формальних та смислових відповідностей універсальних понять та логем, а специфіки їхнього побутування у різних мовно-культурних спільнотах.

Виклад основного матеріалу. Функційний аспект при міжмовному лінгвокультурологічному аналізі – один із найважливіших, адже

існування в паремійних корпусах мов одиниць, відібраних за формальною і/чи смисловою подібністю, не є передумовою ідентичного чи навіть схожого функціонування таких паремій у двох або більше мовах. Так, аналіз реалізації логем «бідність на волі краще від багатства в неволі» в українській та англійській мовах з урахуванням зазначеного принципу відбору матеріалу може привести до висновку, що ця логема подібно представлена в паремійних корпусах обох мов і відповідно подібно сприймається і вживається в мовленні, оскільки і в англійській, і в українській мові її репрезентує низка прислів'їв, які в зіставленні є різнообразними еквівалентами. Але такий висновок хибує на односторонність, адже не враховує кількох чинників. По-перше, хоч усі перекладні словники подають англійські лексеми «liberty» і «freedom» як відповідники української лексеми «воля», ці слова (на відміну від еквівалентного «свобода») є псевдокорелятами. Глибинні концептуальні відмінності між аналізованими поняттями можна виявити не за допомогою словникових дефініцій, а при залученні всього етнокультурного контексту, адже концепт «воля» – це константа української культури (термін Ю. Степанова) чи культурна домінанта (за В. Карасіком) – один із найяскравіших показників українського (як і російського) національного характеру. Однак ключовими компонентами значення російської лексеми «воля» є «повна відсутність будь-якої регламентації (наприклад, закону) й існування безкрайого, нічим не обмеженого простору» [5, с. 164], а дотримання засад права в російській традиції розуміють як неволю, що з давніх-давен суперечило уявленням про *благодать* [6, с. 34]. З волею у російській мовній картині світу асоціюються *простор* і *раздолье*, які спонукають проявляти молодецьку завзятість (*удаль*) і можуть привести до *розгулу* [7, с. 56]. Д. Піретто доводить, що поняття *даль*, *пространство*, *простор*, *воля* є не лише центральними, але саме на них базується концептуалізація переміщення в просторі [8, с. 297]. Ці компоненти значення виразно простежуються в усіх дериватах аналізованої лексеми, що не мають еквівалентів в інших мовах і зумовлюють неперекладність висловлювань на зразок: *Там жить не то что вольновато, а вольным-вольнó, нáвольно, вольнѐ-шехонько; Своя волюшка раздолюшка* [9, с. 239].

Специфіка російської *воли-вольности* (рос. *вольность* – свобода, незалежність; невимушеність; відступ від правил, норми в чомусь [10, с. 91]), яка особливо цінується в народі: *Вольность всего дороже* [11, с. 278], найвира-

зніше простежується при зіставленні з колективними уявленнями французів про свободу (*la liberté*), адже у французькій побутовій свідомості свобода органічно реалізується в межах закону, який її не обмежує: *La liberté est le droit de faire ce que les lois permettent* [12, с. 304], хоча свободолюбство історично вважається одним із найяскравіших ознак французького національного характеру [13, с. 203], адже для досягнення щастя французу потрібна передусім свобода і найнеобхідніше: *Liberté et pain cuit* [12, с. 304].

Українське розуміння і відчуття волі має цілком інше коріння і значеннєві доміанти. На думку В. Храмової, «поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади – чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже, й національного характеру. Звідси – непереборний і невтримний, органічний і масовий потяг до Волі» [14, с. 32], який переконливо свідчить про первинність козацької основи української психіки [14, с. 18]. Прагнення до волі, іманентне особистості українця, відбито у філософії Г. Сковороди [14, с. 108], творах класиків української літератури, пареміях, пор.: *За народ і волю віддамо життя і долю; Воля – то маленьке слово, а всі йому раді* [16, с. 178]. Якщо в українських прислів'ях воля протиставляється неволі: *Краще робити на вільнім полі, ніж гуляти у неволі; Краще стоя вмерти, чим сидя в неволі жити* [16, с. 179–180], то в англійських *liberty* (свобода) вступає в опозицію з поняттями значно чіткіше семантично окресленими, ніж українська «неволя», – це «рабство» і «тюрма»: *Lean liberty is better than fat slavery; A bean in liberty is better than a comfit in prison* [17, с. 156]. Прикметно, що О. Бессонова, характеризуючи оцінний тезаурус англійської мови, в опозиції до концепту *freedom* подає лише *slavery* [18, с. 89], а кількісна частиномовна характеристика концептів-опозицій свідчить про периферійність пари *freedom – slavery* у свідомості носіїв англійської мови [18, с. 91]. Характерно, що в українському паремійному корпусі немає прислів'їв чи приказок із ключовими словами *раб* або *рабство*, а паремія *Щасливі раби – найбільші вороги свободи* [16, с. 180] – нове утворення (вперше зафіксоване у 2-ій пол. ХХ ст. [16, с. 432]), що має цитатний характер і виразно виокремлюється з-поміж традиційних народних паремій. Щодо лексичного значення іменника *неволя*, то воно не завжди містить сему «фізичне обмеження в просторі», властиву прямому значенню лексеми *тюрма* (пор.: *В своєму добрі, та волі нема* [16, с. 178]).

Англійські *freedom* і *liberty*, як і українська *свобода*, – загальновідомі й широкоживані терміни в царині правознавства (пор.: *свобода волі* (друку, зборів, слова); демократичні свободи – *freedom of the will* (press, assembly, speech); *democratic freedoms / liberties* [19, с. 82–83; 135–136]), проте воля аж ніяк не вкладається у вузьке прокрустове ложе, відведене лінгвістикою поняттю «термін»: мова йде лише про аналізоване значення, адже у значенні «бажання» лексема *воля* функціонує як термін, пор.: *воля виборців* (народу, законодавця) – *elector's (people's, legislative) will* [19, с. 101]. Українці ж сприймають волю не стільки на рівні розуміння, скільки на рівні відчуття; вони живуть нею і в ній. Чи не тому серед українських паремій так багато тих, у яких воля нерозривно поєднана з іншою домінантою української культури – долею: *Де немає волі, там не буває й долі; Не шукай долі, а шукай волі; Нема гіршої долі, як жити без волі; Без долі – як без волі; Була б доля, та нема волі* [16, с. 175–180] та ін. В англійських пареміях цій взаємозв'язок не простежується, а в російських об'єктивується спорадично на інших концептуальних засадах, пор.: *He в воле счастье, а в доле* [11, с. 279].

Зіставний аналіз особливостей реалізації ознаки «цінність свободи (волі)» в пареміях української та англійської мов є ще одним підтвердженням домінування концепту «воля» в українській етнічній свідомості. В обох мовах ця ознака виявляється в прислів'ях *Свобода дорожча золота, ціну їй тоді узнаєш, коли загубиш* [16, с. 180], *Liberty is more worth than gold* [17, с. 156], що (як і німецькі паремії *Freiheit geht über Silber und Gold; Freiheit ist über allen Reichtum* [20, с. 108]) є різномовними варіантами латинського *Libertas fulvo pretiosior auro est*, яке своїм корінням сягає творчості древньогрецького байкаря Езопа [21, с. 458]. Таке одностайне сприйняття українською та англійською колективною свідомістю ідеї, принесеної з античності, може наштовхнути на поспішний висновок про стереотипність національних уявлень щодо цінності свободи у носіїв зіставлюваних мов. Насправді ця ідея набула свого розвитку в пареміях обох мов. В англійській мові знаходимо прислів'я *Liberty is a jewel* [17, с. 156] і *Liberty is a pearl* [21, с. 458], які є варіантами і повними функційними еквівалентами базової паремії, адже вони не змінюють «оцінки» свободи. В українських синонімах базового прислів'я ключове слово *свобода* змінено на *воля* – ключове слово українського самоусвідомлення, а її оцінку зміщено зі шкали «дуже цінний» на «безцінний»: *Воля дорожча від усього;*

Життя не має ціни, а воля дорожча за життя [16, с. 178]. Звідси – одвічна готовність українців ціною життя рятувати безцінне – волю: *За народ і волю віддамо життя і долю* [16, с. 178]. Не випадковим є й те, що саме «воля» є одним із тих понять, з якими асоціюється Україна в українській періодиці [22, с. 191].

Тож особливості етнокультурної маркованості ключового слова слід передовсім враховувати при лінгвокультурному аналізі різномовних паремій, адже лексеми у їхньому складі не лише не втрачають своєї концептуальної значущості, а й реалізують і безпосередньо, й опосередковано. Трактуючи опорні лексеми у прислів'ях як поліфункційні маркери, Н. Семененко виділяє такі способи репрезентації когнітивних одиниць у них: 1) пряма – через лексичні значення; 2) непряма – через фразеологічні; 3) опосередкована – через лексичну взаємодію з іншими компонентами прислів'їв [23, с. 151].

Цей чинник насамперед важливий при аналізі прислів'їв, опорні слова яких (або й самі паремії) мають відповідники чи псевдовідповідники у зіставлюваних мовах, тобто коли йдеться про різномовні позначення і трактування неспецифічних концептів із різними прототипами (напр., укр. *хата* – англ. *house*) чи національно-специфічні елементи глибинної семантики концептів, як у випадку із псевдоторелятами «воля – liberty».

Повертаючись до логемі «бідність на волі краще від багатства в неволі», спостерігаємо, що в зіставлюваних мовах вона реалізується в ідентичних різнообразних протиставленнях «воля – золота клітка», «воля – золоті кайдани»: *Воля пташці крайца від золотої клітки* [16, с. 178]; *No man loves his fetters, be they made of gold* [21, с. 495]. Однак якщо в англійській мові функціонує лише цитоване прислів'я, то в українській налічуємо понад десять його варіантів, і ще в одному реалізується протиставлення «воля – золоті удила»: *І золоті удила коневі не милі* [24, с. 161]. Варіативність свідчить про повторюваність прислів'я, тобто активне функціонування, «стійкість» і стабільність у мовній системі, адже «варіювати може лише те, чому притаманні сталі характеристики» [25, с. 201]. Поява варіантів може бути зумовлена часовими змінами, потребою в інших засобах вираження думки, яскравіших образах, але не завжди. Часом прислів'я довго «проживе» в мові, але не «наживе» жодного варіанта. Таким, наприклад, є прислів'я *На волі плачу доволі*, вперше зафіксоване 1864 р. у збірці, укладеній М. Номисом [16, с. 179]. Інші ж паремії можуть мати по кілька десятків варіантів.

Пояснити специфіку паремійного варіювання можна з опорою на тенденцію до поліфонічності, якій підпорядковується паремійний жанр, адже «сама велика кількість різномовних за суттю оцінок і характеристик ситуацій, подій, конфліктів є втіленням «норм» фольклорного світу» [25, с. 71], а завдання прислів'їв – передати народний досвід, а не істину. Паремії, що відображають ті елементи досвіду, які виявилися найприйнятнішими для більшості мовців, найактивніше поширюються, а функціонуючи, набувають найрізноманітніших модифікацій. Складається враження, що для деяких «улюблених» значень «колективний автор» намагається вичерпати всі можливі їхні найдрібніші відтінки. Тому факт, що прислів'я не має варіантів і реалізує думку, яка суперечить більшості паремій, яким притаманна варіативність, як у випадку із цитованим прислів'ям, дає підстави стверджувати, що воно не передає колективних поглядів носіїв мови, а лише фіксує один з елементів народного досвіду. Через це в живому мовленні фразеологізми зазнають модифікацій, не зафіксованих у словниках. Особливості вживання паремій у художніх текстах теж можуть слугувати ілюстрацією їх мовленнєвої варіативності. Проблема паремійних альтернатив пов'язана з тим, що в конкретних комунікативних ситуаціях у мовця є вибір між вихідним прислів'ям та його трансформацією. У процесі комунікації, на думку О. Мерзлікіної [26, с. 149], адресант надає перевагу трансформованому прислів'ю, позаяк перше здатне адекватніше у певній ситуації виконати комунікативне завдання і прагматичну установку. На вибір впливає не стільки мовний контекст, скільки позамовні параметри комунікативної ситуації, зокрема місце події, статус комунікантів тощо.

Висновки. При дослідженні проблеми відображення ментальності народу в різномовних пареміях необхідно враховувати передусім функційний аспект, зокрема особливості етнокультурної маркованості ключового слова паремії, специфіку паремійної варіативності, що тісно пов'язана із частотністю, оскільки опосередковано дає інформацію про те, яке прислів'я (чи група прислів'їв) уживається частіше. Цілком очевидно, що існування певної кількості усталених варіантів паремій, зафіксованих словниками, може свідчити про особливості національного характеру чи світосприйняття. Контрастність деяких прислів'їв, несхильність до варіювання теж може бути релевантною, особливо у міжмовному зіставленні.

Перспективним є подальше дослідження функційної специфіки міжкультурних паремій-них корелятивів як відображення колективних уявлень носіїв різних мов про світ і людину в ньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коцюба З. Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbsькому просторі (від універсального до національного). Львів: Видавничий дім «Укрпол», 2010. 472 с.
2. Галинська О. М. Фразеологічні еквіваленти і аналоги як засоби відтворення ФО на позначення суб'єктивної оцінки людини в українській та англійській мовах. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Вип. 19. 2009. С. 35–42.
3. Коцюба З. Г. Пан – lord – gentleman: до проблеми міжкультурних псевдокорелятивів (на матеріалі українських та англійських паремій). *Мова і культура*. Вип. 10. Т. VI (106). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. С. 71–78.
4. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою). Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1983. 176 с.
5. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд. Москва: ЧеРо, 2003. 349 с.
6. *Mentalność rosyjska*. Słownik. Opr. i zred. A. Lazari. Katowice: Wyd-wo Naukowe Śląsk, 1995. 119 s.
7. Шмелев А. Д. В поисках мира и лада. *Логический анализ языка. Космос и хаос*. Москва: Индрик, 2003. С. 54–72.
8. Пиретто Д. П. Тройка и поезд: своё и чужое в русской литературе. *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia*. IV. Tartu, 1995. С. 297–309.
9. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Москва: Русский язык, 1981. Т. 1. 699 с.
10. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва: Сов. энциклопедия, 1970. 900 с.
11. Даль В. И. Пословицы русского народа: в 2-х т. Москва: Худ. литература, 1984. Т. 2. 399 с.
12. *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes* par M. Maloux. Paris: Librairie Larousse, 2001. 628 p.
13. Зусман В. Г. Межкультурная коммуникация. Н.Новгород: ДЕКОМ, 2001. 314 с.
14. Храмова В. До проблеми української ментальності. *Українська душа*. Київ: Фенікс, 1992. С. 3–35.
15. Федорчук Л. Український фольклор як фактор національного самовиразу Григорія Сковороди. *Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків*. Київ, 2000. С. 106–108.
16. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. Упоряд. М. Пазяк. Київ: Наук. думка, 1991. 440 с.
17. *The Penguin Dictionary of Proverbs*. 2nd ed. Ed. by R. Fergusson & J. Law. Penguin Books, 2000. 365 p.
18. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерний аспект. Донецьк: ДонНУ, 2002. 362 с.
19. Мисик Л. В. Українсько-англійський словник правничої термінології. Київ: Юрінком, 1999. 528 с.
20. Кудіна О. Ф. Перлини народної мудрості. Німецькі прислів'я та приказки. Вінниця: Нова книга, 2005. 320 с.
21. *The Oxford Dictionary of English Proverbs*. 3rd ed. Ed. by F. P. Wilson. Oxford: Clarendon Press, 1992. 930 p.
22. Чабан Н. А. Менталітет: лінгвосеміотичний аспект зіставного аналізу. *Проблеми зіставної семантики*. Київ: КДЛУ, 1995. С. 190–191.
23. Семененко Н. Н. Проблема фразеологического статуса паремий в свете когнитивно-дискурсивного похода. *Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе*. Москва: Элипс, 2008. С. 148–152.
24. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. Упоряд. М. Пазяк. Київ: Наук. думка, 1989. 480 с.
25. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура; In *memoriam*. СПб.: Петерб. востоковедение, 2003. 464 с.
26. Мерзлікіна О. В. Емоційність та оцінність як прагматичний компонент семантичної структури прислів'я. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. Київ: КДЛУ. 2001. Вип. 6. С. 146–149.